

مجموعه مقالات علمی - پژوهشی نهمین همایش ملی خلیج فارس

برسنامه همایش ملی فرهنگی گردشگری خلیج فارس (نهمین ۱۳۹۲)
عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات نهمین همایش ملی فرهنگی گردشگری خلیج همیشه فارس، تهیه و تدوین: بابک ارسیا، احمد پوراحمد؛ [برای] جهاد دانشگاهی، مرکز گردشگری علمی فرهنگی دانشجویان ایران.
مشخصات نشر: تهران: جهاد دانشگاهی واحد صنعتی امیرکبیر
مشخصات ظاهری: ۲ ج. - ۵۲۰ مصور، جدول
شابک: ۲۵۰۰۰۰ ریال: ج ۲: ۷-۱۴۶، ج ۱: ۲۱۰-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فایبا
یادداشت: واژه نامه.
موضوع: خلیج فارس - کنگره ها
موضوع: خلیج فارس - مقاله ها و خطابه ها
شناسه افزوده: ارسیا، بابک، ۱۳۵۳.
شناسه افزوده: پوراحمد، احمد، ۱۳۳۷
شناسه افزوده: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد صنعتی امیرکبیر
شناسه افزوده: جهاد دانشگاهی، مرکز گردشگری علمی فرهنگی دانشجویان ایران.
رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۸۵، DSR ۲۱۳۴
رده بندی دیویی: ۹۵۵/۷۳۵
شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۴۳۲۹۵

مرکز گردشگری علمی - فرهنگی
دانشجویان ایران

به اهتمام: بابک ارسیا، دکتر احمد پوراحمد

طراحی جلد و صفحه آرایی: مهدی بهادرانی

ناشر: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد صنعتی امیرکبیر

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۲

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت دوره ۲ جلدی: ۲۵۰۰۰۰ ریال

جلد دوم

فهرست

۷	پیشگفتار
۶	مقدمه
۱۰	تسلط ساسانیان بر سواحل جنوبی خلیج فارس (شرق و جنوب شرق شبه جزیره عربستان) بر اساس مدارک باستان‌شناختی به دست آمده! علیرضا خسروزاده
۱۱	حفظ محیط زیست پایدار خلیج فارس منوط به انجام تحقیقات علمی دریایی مستعد: رژیم حقوقی بین‌المللی ناظر بر فعالیت‌های تحقیقاتی علمی دریایی در خلیج فارس بر اساس کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها! دکتر سیدضیاءالدین مدنی
۲۱	هنر شیشه‌گری حوزه تمدنی خلیج فارس در اوایل اسلام! مجید ساریخانی
۵۵	تهدیدات استراتژیک آمریکا در حمایت از دیکتاتورهای عرب منطقه خلیج فارس: با تأکید بر تحولات سلسله ۲۰۱۱-۲۰۱۴ علی‌شرف نظری، لئمن قبری
۶۹	توسعه موزون: برون رفت از معضلات زیست محیطی و ارتقاء جایگاه ژئوپولیتیکی جزایر خلیج فارس! دکتر محسن مدبرشاهی، مرضیه مستوفی دریایی
۸۱	خلیج فارس در جغرافیای حافظ ابرو! دکتر عباس سراقازی
۹۱	حضور آمریکا در منطقه خلیج فارس و ترтіبات امنیتی در این منطقه! دکتر حاکم قاسمی، لیلا سراسی
۱۰۱	بررسی عدم شکل‌گیری سازه منطقه‌ای در خلیج فارس! احمد بخشی
۱۲۷	تبیین مدیریت و برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری در جزایر خلیج فارس بر اساس الگوی تحلیل سوات (با تأکید بر گردشگری مجازی)! دکتر معصومه بازکی، دکتر مختار یوردخانی
۱۴۹	بازخوانی رفتار پارادوکسیکال اطراف متحده عربی در طرح مسأله جزایر سه‌گانه ایرانی! مسلم خسروی زاگر، دکتر سمیه حمیدی، دکتر حسین فرزانه پور
۱۶۵	بررسی زایش‌شناختی «دیدگاه رویی» در آثار نویسندگان حوزه خلیج فارس (بررسی موردی هلستان کوتاه «قفس» نوشته صالحی چوبک)! فاطمه علوی
۱۸۷	ایران و عراق: تحلیل منابع جغرافیایی تنش در شمال غرب خلیج فارس! آریباز فرملی، زناد اسماعیل، یونسایی، هومان شهریور
۲۰۹	نقش محیط‌زیست در همگرایی‌های منطقه‌ای با تأکید بر توریسم: مطالعه موردی: خلیج فارس! دکتر حسین حاتم‌زاده، سیدعلی حسینی، سیدمحمد حسینی
۲۳۱	خلیج فارس و مناسبات بازرگانی دنیای باستان! علی بهادری
۲۴۵	امنیت خلیج فارس در دو راهی جبر آمریکا یا اختیار دولت‌های منطقه! ام‌البنی یولاب
۲۵۷	تجزیه و تحلیل مکانی و زمانی پارامترهای فیزیکی در خلیج فارس با استفاده از مدل کربجینگ! مهیار مجیدی، سیمک جمنیدی، سیدعلی آرزوماسا
۲۶۹	مناسبات نفتی ایران و انگلیس در فاصله سالهای ۱۳۲۰-۱۳۲۰ش (با تکیه بر اوضاع اجتماعی کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس)! حمیده خلیلی، طیبه نعمتی‌پور
۲۸۵	طراحی شاخص CIT برای ارزیابی شرایط اقلیمی از منظر گردشگری در سواحل خلیج فارس (مطالعه موردی: بندر دیلم)! محمدسعید نجفی، فرامرز خوش‌اخلاق، محمد علیزاده
۳۱۷	تغییرات فصلی سرعت صوت و تأثیر پارامترهای فیزیکی آب بر تغییرات آن در خلیج فارس! امیر محمدتقی سلک، جمشیدی، سیدعلی (زهرا)
۳۳۵	روند و الگوهای امنیت در خلیج فارس! محمدتقی ابراهیمی جوجین
۳۵۲	بررسی نقش مناطق آزاد تجاری بر گسترش گردشگری و اثرات زیست‌محیطی گسترش آن بر سواحل در چهارچوب توسعه پایدار (مطالعه موردی: جزیره قشم)! فرزاد میرزایی، قلعه، صدرا عمویی، دکتر علی شامی، محمدجواد دالوند
۳۸۹	تبیین حاکمیت ایران بر جزایر سه‌گانه از دیدگاه تاریخی و حقوق بین‌المللی (دریاها)! دکتر حماد اطلاعات، حمیدرضا بیات
۴۱۵	مکان‌یابی و اولویت‌بندی مکان‌های مستعد احداث دهکده سلامت با استفاده از روش سلسله مراتبی TOPSIS و سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS (مطالعه موردی: جزیره قشم)! امیر حسینی، شوای بهارستانی، اردوان بهزاد
۴۴۷	بررسی تأثیر عوامل انگیزشی کششی و رانشی در انتخاب جزیره کیش به عنوان یک مقصد گردشگری ورزشی! حمید مرغام، حابه شمعی، مرضی بزرافشان
۴۶۹	ظرفیت‌های گردشگری دریایی در قشم با تأکید بر ورزشی - آبی! اسمد حسینی، ناصر عطی، اله فیروزچلی، زهرا احمدی، مهدی رحمانی، اله لیبوی
۴۹۵	

خلیج فارس در جغرافیای حافظ ابرو

دکتر عباس سرافرازی^۱

چکیده

شهاب‌الدین عبدالله خوافی مشهور به حافظ ابرو از جمله مورخان و جغرافی‌نویسان پرکار دوره تیموری است که آثار متعددی از وی به جا مانده است از جمله مجموعه سه جلدی جغرافیای حافظ ابرو که بخشی از نوشته‌های وی حاصل مشاهدات خود اوست که در سفرهای مختلف همراه امیر تیمور بوده است به این خاطر اطلاعات منحصر به فردی در این کتاب وجود دارد که در منابع تاریخی و جغرافیایی دیگر به چشم نمی‌خورد وی همچنین از بسیاری از منابع نوشته شده قبل از دوره خود استفاده کرده است که برخی از این کتاب‌ها به دست ما نرسیده است در این کتاب اطلاعات جامعی در خصوص بحر فارس (خلیج فارس) آمده است این کتاب را می‌توان آخرین و محکم‌ترین سند جغرافیایی پیش از ورود یرتغالیها و اروپاییان به خلیج فارس دانست اطلاعاتی که وی در خصوص نام دریای پارس و محدوده جغرافیایی آن می‌دهد در کمتر کتابی با این دقت ثبت شده است وی تمامی روستاها، شهرها، کوه‌ها و رودهایی را که به دریای پارس می‌ریزد را در دور تا دور خلیج فارس مشخص کرده و دقیقاً به نام خلیج فارس اشاره دارد مسلم است که اطلاعات این کتاب در خصوص خلیج فارس مانند صدها کتاب تاریخ و جغرافیای دیگر سند محکمی بر اثبات نام تاریخی بحر فارس و دریای پارس و محدوده جغرافیایی این دریا می‌باشند.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس، حافظ ابرو، تاریخ، جغرافیا، اروپاییان.

مقدمه

شهاب‌الدین عبدالله الخوافی مشهور به حافظ ابرو متولد بهدادین از قراء زوزن از توابع خواف خراسان دانسته‌اند وی از زمره نزدیکان امیر تیمور گورکانی بود که در سفرهای متعدد و یورش‌های امیر تیمور همراه او بود و به این خاطر اطلاعات گرانمایه‌ای در خصوص سرزمین‌های مختلف جمع‌آوری کرد وی کتابهای در زمینه تاریخ و جغرافیا تألیف نمود وی در سفرهای خود از جانب غرب و شمال ماوراءالنهر و ترکستان و قبیچاق و خراسان و عراقین و فارس و آذربایجان و اران و موغان و گرجستان و ارمنیه و تمامی ممالک روم و شام و سواحل بحر خزر و دربند شروانات، گیلان

و رستمندار و أمل و ساری و جرجان و شرق و زابل و کابل و سند و هند و ملتان همراه امیر تیمور بود، خصوصاً در سفرهای سالهای ۷۷۷ و ۷۸۸ و ۸۰۶ (بیانی، ۱۳۱۹: ۱۰) او کتابهای ظفرنامه شامی، مقدمه تاریخ آل کرت و زبده التواریخ و جغرافیای حافظ ابرو را نوشت او یکی از پرکارترین نویسندگان دوره تیموری محسوب می‌شود. وی اطلاعات تاریخی و جغرافیایی جمع‌آوری شده در دوره تیمور را پس از فوت تیمور به دستور شاهرخ تیموری تبدیل به دو کتاب پر حجم نمود وی از سال ۸۱۷ تا ۸۲۳ مشغول تدوین همزمان این دو کتاب بود شناسایی جغرافیای حافظ ابرو مرهون کوششهای بار نولد می‌باشد این کتاب شامل مقدمه جغرافیا، مقدمه تاریخ، کیهان‌شناسی، توصیف دریاها، دریاچه‌ها، رودها و کوه‌ها و سرزمین‌های مختلف از جمله مطالبی در مورد خلیج فارس می‌باشد اعتبار کار حافظ ابرو در آن است که علاوه بر مشاهدات خود از کتابهای جغرافیایی قبل از خود به خوبی بهره برده است وی از مسالک و الممالک ابن خردادبه، صور الاقالیم محمدابن یحیی، جهان‌نامه محمدبن نجیب، سفرنامه ناصر خسرو مسالک و ممالک عزیزی، سفرنامه ابن حوقل، رسم‌الارض، نزهة المشتاق، جغرافیای ابن سعید، مشترک یاقوت حموی، رسم المعمور و کتاب‌های دیگر استفاده کرده که این عمل بر ارزش کار وی می‌افزاید.

دریای پارس (خلیج فارس)

خوشبختانه امروزه منابع تاریخی و جغرافیایی فراوانی باقی مانده است که در آنها به نام واقعی و حقیقی آب‌های جنوب ایران که همان بحر فارس - دریای فارس - البحر الفارسی - الخلیج الفارسی - بحر مکران و خلیج فارس است اشاره شده است برخی از جغرافی‌دانان قدیم بحر فارس را بسیار گسترده و وسیع تر از آنچه امروزه به نام خلیج فارس نامیده می‌شود گرفته‌اند از جمله احمدبن یعقوبی در تاریخ خود دریای عمان و خلیج فارس را یک دریا می‌داند که یکی از دریاهایی است که سر راه ایران و چین قرار دارد (امام شوشتری، ۱۳۴۷: ۲۶۱).

ابن خردادبه، نام آب‌های جنوب شرقی ایران را که امروزه دریای عمان نامیده می‌شود به نام دریای پارس معرفی می‌کند و می‌نویسد: دریای پارس دریای بزرگی است به هنگام طلوع ماه جزر و مد نمی‌کند مگر دو بار در سال (ابن خرداد به، ۱۳۷۱: ۵۳). ابن فقیه همدانی نیز دریای فارس و هند را از نظر پیوستگی به یکدیگر هر دو را یک دریا می‌داند وی همه اقیانوس هند امروزی را دریای پارس معرفی می‌کند و بخش شرقی آن یعنی خلیج بنگال کنونی را دریای هند می‌نامد (مشکور، ۱۳۵۵: ۹ و ۱۰). استخری نیز می‌نویسد: دریای پارس که گفته می‌شود بر مرزهای عربستان می‌رود تا آبادان آنگاه به‌نای دجله را می‌برد و به کناره مهرویان می‌رسد پس از آن به جنایه (گناوه) پس دریای پارس بر کناره استان پارس می‌گذرد تا به سیراف برسد پس از کناره هرمز که فرزه کرمان است

می‌گذرد تا برسد به دبیل و کنار تبت و کناره چین پایان پذیرد، دریای پزی کناره کشور حبشه را پیموده که روبروی مکه و مدینه است تا برابر عدن آنگاه حبشه را پشت سر گذاشته تا برسد به سرزمین زنگیان و آن پهناورترین سرزمین‌ها در روبروی کشور اسلام است در دریای پارس اقلیم‌ها و جزیره‌ها است تا سرزمین چین (استخری، ۱۳۴۷: ۳۱) یکی از بهترین منابعی که درباره معرفی دریای پارس وجود دارد نزهة القلوب حمدالله مستوفی است وی در پایان دوره ایلخانی و قبل از حافظ ابرو می‌زیسته است او می‌نویسد: جزایری که از حد سند تا عمان در بحر فارس است از حساب ملک فارس شمرده‌اند و بزرگترین آن به کثرت مردم و نعمت جزایر قیس و بحرین است و حکام قیس (کیش) در ایام سالف اکثر ولایات ایران به تخصیص تمام ملک فارس را از نواب قیس شمرده‌اند (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۹۵). به هر صورت بسیاری از مورخان و جغرافی‌نویسان قرن چهارم به بعد از خلیج فارس تحت عنوان دریای پارس یاد کرده‌اند و جز این نام دیگری را ننوشته‌اند. میراث‌دار بسیاری از مورخان و جغرافی‌دانان گذشته همزمان با نزدیک شدن حضور استعمارگران در خلیج فارس و هند حافظ ابرو است. وی متوفی سال ۸۳۳ هجری که برابر است با سال ۱۴۲۰ میلادی می‌باشد. در سال ۱۴۵۳ / ۸۸۹ قسطنطنیه توسط سلطان محمد فاتح تصرف شد که این رویداد سر آغاز تحولات بزرگی در اروپا گردید و در سال ۱۴۸۸ / ۸۹۲ اکتشافات بزرگی روی داد و پرتغالی‌ها با دور زدن دماغه امید نیک توسط بارتلمی دیاز (Bartolomeu Dias) امر مهمی را در زمینه اکتشافات جغرافیایی بر جای گذاشتند پس از وی واسکو دوگاما (Vasco da Gama) به هند رسید و به این سان راه دریایی از اروپای غربی به شرق که آرزوی پرتغالیها بود باز شد مدت کوتاهی پس از این ماجرا در سال ۹۱۲ / ۱۵۰۷ ناوگان پرتغالی به فرماندهی آلفونسو دو آلبوکرک (Alfonso de Albuquerque) به جزیره هرمز در خلیج فارس رسید، نماینده پادشاه پرتغال به اهمیت استراتژیک و بازرگانی بسیار زیند محل که مسلط بر خلیج فارس بود بی برد چون از آنجا می‌شد ارتباطات پرتغالیها را با هند محافظت نمود، پرتغالیها جزیره هرمز را تصرف کردند (سیوری، ۱۳۶۶: ۹۱). زمانی که پرتغالیها وارد خلیج فارس شدند تنها ۸۹ سال از نوشته شدن جغرافیای حافظ ابرو که در سال ۸۲۳ تألیف شده بود می‌گذشت همزمان با حافظ ابرو مورخان دیگری نیز اثری از خود برجای گذاشته‌اند از جمله شهاب‌الدین نویری که کتاب "نهاية الادب فی فنون الادب" را در اوایل قرن هشتم هجری نوشت وی خلیج فارس را مانند یک بادبان کشتی که سه ضلع دارد تشبیه نمود یکی از اضلاعش از تیز مکران به طرف کرمان و ساحل هرمز تا آبادان است. از آبادان ضلع دیگرش تا سواحل عمان به طرف یمن تا رأس الجمجمه و ضلع سوم آن از مکران (بلوچستان) به رأس الجمجمه امتداد یافته که طول این اضلاع متفاوت است (نویری، ۱۹۲۹، ج ۱، ۱۳۴).

احمدبن علی قلفشندی دیگر مورخ قرن نهم نیز در کتاب "صبح الاعشی فی صناعة الانشاء" شرح گسترده‌ای درباره دریای فارس آورده است که بر گرفته از نوشته جغرافی‌نویسان پیشین است (قلفشندی، ۱۹۶۲، ج ۳: ۲۲۴). علاوه بر این دو منبع از دیگر کتابهای مسلمانان "کتاب القوائد فی اصول البحر والقواعد" نوشته ابن ماجد است که در بخشی از آن در وصف مناطق خلیج فارس و اقیانوس هند است که عنوان آن: *ارجوزه بر العرب والعجم فی خلیج فارس* است (ابن ماجد، ۱۳۷۲: ۴۹۱). باورود گسترده اروپاییان به مشرق زمین و حضور آنان در خلیج فارس، در نزد اروپاییان خصوصاً پرتغالیها نام خلیج فارس و دریای پارس برای آنان شناخته شده بود. در نقشه‌های پرتغالی‌ها و نوشته‌های آنان خصوصاً در سفرنامه "دو ارته باربوسا" که در حدود سال‌های ۱۵۰۰ میلادی به هرمز مسافرت کرد صحبت از محدوده خلیج فارس و سواحل آن شده است و حتی عنوان نموده در دهانه دریای پارس جزایری وجود دارد به شرح زیر که متعلق به پادشاه هرمز است از قبیل کیش، هندورابی، لار، تمب، فرور، قشم، بحرین (Barbosa, 1996: 37). محدوده‌ای را که سیاحان پرتغالی و ایتالیایی و دیگران در این زمان خلیج فارس یا دریای پارس نامیده‌اند شامل دریای عمان، خلیج فارس و بخشی از اقیانوس هند کنونی است و این همان محدوده جغرافیایی است که جغرافی‌نویسان قرن هشتم مانند حافظ ابرو آن را ثبت کرده‌اند، حتی در نخستین نقشه‌ای که اروپاییان رسم کرده‌اند از جمله نقشه ایران در اطلس مرکاتور عنوان دریای پارس ذکر شده است (دلا واله، ۱۳۸۰: ۲۸۹) و جالب است که در این نقشه رسم شده در دوره صفوی عنوان دریای پارس بر روی تمامی منطقه دریای عمان و خلیج فارس قرار دارد یعنی از دریای عمان نامی به میان نیامده است که این حاکی است در آن زمان تمامی این آب دریای پارس بوده است این نقشه در سال ۱۵۹۵ میلادی کشیده شده است و عنوان دریای پارس بر تمامی آبهای ساحلی ایران اطلاق می‌شده است همانگونه که حافظ ابرو آخرین جغرافی‌دان ایرانی قبل از حضور پرتغالی‌ها آن را آورده است، از این زمان سیاحان دیگر اروپایی نیز وارد خلیج فارس شدند و از نوشته‌های آنان کاملاً مشخص است که نام دریای پارس مورد قبول و پذیرفته شده توسط تمامی سیاحان اروپایی بوده است امروزه بر ما مشخص است که بر خی از این سیاحان و سفیران کشورهای اروپایی جغرافیای حافظ ابرو را در اختیار داشته‌اند و از آن در نوشته‌های خود استفاده کرده‌اند از جمله ویلیام اوزلی سفیر انگلیس در دوره قاجار از آن استفاده کرده است مطالب بسیار زیادی را وی از جغرافیای حافظ ابرو در سفرنامه خود آورده است و جالب است که زمانی که نسخه خطی جغرافیای حافظ در سال ۱۸۲۲ توسط یارمحمدخان حاکم هرات به راولینسون داده شد نویسندگان آن مشخص نبود پژوهشگری به نام "ریو" از مقایسه کتاب یا سفرنامه ویلیام اوزلی که از جغرافیای حافظ ابرو استفاده متوجه شد این کتاب نسخه‌ای از جغرافیای حافظ ابرو است بعدها با پیداشدن نسخه‌های

دیگر، بارتولد اهمیت جغرافیا را نشان داد (حافظ ابرو، ۱۳۷۵، مقدمه: ۱۹) مسلح است که اروپاییان از این کتاب اطلاع داشته‌اند سه فقره نسخه خطی کتاب در انگلیس است دو نسخه در موزه بریتانیا و یک نسخه در کتابخانه بادلین (نسخه الیوت) حافظ ابرو دقیق‌ترین اطلاعات را در خصوص موقعیت جغرافیایی دریای پارس را به دست داده است وی به صراحت در مورد موقعیت جغرافیایی دریای پارس می‌نویسد:

بحر هند: حد او تا ولایت کیج و مکران (بلوچستان) است و چون از آن موقع بگذشت به جانب شمال میل می‌کند و بعد از آن، آنرا بحر فارس می‌خوانند و بر غربی آن دریا، قصبه عمان است موضعی که طول آن هفتاد و چهار درجه و عرض آن پانزده درجه و چهل و پنج دقیقه است و عرض سی و یک درجه و از عبادان (آبادان) میل به جانب مشرق و جنوب می‌کند تا به جایی که طول هفتاد و شش درجه و عرض سی درجه می‌شود و همچنین می‌رود تا به شتیر (شیسر) که طول آن هفتاد و پنج درجه است و در عرض سی و دو و باز میل به جانب جنوب می‌کند تا به موضع جنبه (گناوه) که طول آن هشتاد درجه و بیست دقیقه است و عرض سی درجه و همچنین می‌کشد آن بحر به ساحل بلاد فارس تا سیراف که طول آن هفتاد و نه درجه و نیم است و عرض آن بیست درجه و نیم بعد از آن بر کنار دریا کوه و بیابان است به جانب مشرق تا حصن (حصین) آن عمارتی که طول آن هشتاد و چهار درجه است و عرض سی درجه و بیست دقیقه و همچنین به جانب مشرق می‌رود تا بر دور هرمز کهنه (میناب) که فرضه کرمان است و طول او هشتاد و پنج درجه است و عرض سی درجه و از آنجا مایل به جنوب و مشرق می‌رود تا به ساحل مکران بعد از جانب هند است و در این موضع که واسطه بحر هند و فارس است گردابی عظیم است (همان، ج ۱: ۱۰۵) حافظ ابرو با این بیان تمامی سرزمین‌های اطراف خلیج فارس و مقیاسات آن را مشخص ساخته و دقیقاً اظهار می‌دارد که دریای پارس از کجا تا به کجا است و خشکی‌هایی که آن را احاطه کرده‌اند کدامند ضمن آنکه قبل از ذکر بحر کرمان و فارس بحثی در ذکر دریاها و خلیج‌ها دارد ایشان در دستمبندی که انجام داده می‌نویسد: در بحر محیط که جانب جنوب معموره است، خلیجات بسیار به معموره در آمده است و اعظم آن خلیج‌ها چها است که عبارتند از:

الف: از جانب مغرب اول خلیج بربر (دریای مدیترانه)

ب: خلیج احمر که آن را بحر قلزم، لسان البحر نیز خوانند (دریای سرخ)

ج: خلیج فارس که بر غربی آن بلاد عرب است، اراضی حجاز و یمن و فرضه عمان و به این جهت آن را بحر عمان نیز خوانند و بر شرقی آن زمین کیج و مکران و اراضی سند و طول این خلیج در شمال قریب پانصد فرسخ باشد و نهر فرات که منابع از جبال ارزن الروم است در نزدیک واسط به دجله می‌پیوندد و در نواحی بصره و عبادان به این بحر متصل می‌شود و شمالک فارس و کرمان بر

کنار این خلیج است و از جانب شمال و حد این خلیج تا به اراضی سند است بعد از آن ممالک هند می‌شود و خلیج آن را خلیج اخضر خوانند و بحر هند نیز گویند
د: خلیج اخضر و بحر هند و چین، حافظ ابرو بحر اخضر و بحر هند و بحر فارس را مانند این فقیه همدانی و استخری یک دریا به حساب می‌آورند و همانطور که اشاره شد آن را خلیج مشرقی می‌نامد (حافظ ابرو، جلد ۱: ۱۰).

در ذکر بحر الاخضر و بحر الهند نیز به بحر کرمان و فارس اشاره دارد که کاملاً مشخص است مراد و مقصود وی دریای پارس (خلیج فارس) است حافظ ابرو می‌نویسد: شرقی بحر هند بلاد چین است و شمالی آن بلاد هندوستان است و غربی آن بحر بلاد یمن است و جنوبی آن کسی به خشکی نرسیده است و جزیره سراندیب در این بحر است و ذکر آن علیحده بیاید تا به ساحل کیج و مکران (بلوچستان) آن را بحر هند گویند و چون از آن موضع بگذشت به جانب شمال میل کند و بعد از آن بحر کرمان و فارس است که طول آن نود و سه درجه است و عرض آن بیست و چهار درجه و چهل پنج دقیقه (همان، ج ۱: ۱۰۲) به صورت این اطلاعات از جمله آخرین نوشته‌های جغرافی‌نویسان مسلمان است که قبل از ورود اروپاییان در مورد دریای پارس ثبت شده است.

حافظ ابرو و خلیج فارس

حافظ ابرو در مجلدات سه‌گانه جغرافیای خود شانزده مرتبه نام بحر فارس را آورده است و یک مرتبه در بحث خلیج‌ها به نام خلیج فارس اشاره نموده است، در سه عنوان از عناوین فصول کتاب وی نام بحر فارس آمده است از قبیل: ۱- بحر فارس و کرمان ۲- ذکر دریای قلزم و فارس ۳ صورت بحر قلزم و فارس، وی در صفحه ۲۴۰ جلد اول در توضیح دریای قلزم به صراحت می‌نویسد: در بطن این دریا که نسبت آن خاص به فارس کنند، در آن جزیره‌هاست، لاقث، اوال (اول) و خارک و قیس (کیس) و غیره که در آن مردم باشند، آب خوش و کشاورزی و چهارپا دارد (همان: ۲۴۰) در این بیان حافظ ابرو نام دریای فارس را از قلزم جدا می‌سازد و عبارتی که می‌آورد تحت عنوان "نسبت آن خاص به فارس کنند" بیان‌گر آن است که دریای فارس همان خلیج فارس است، حافظ ابرو همچنین از دو مملکت بر قسمت غربی بحر فارس به خوبی اشاره دارد و می‌نویسد: عمان مملکتی آبادان است که خرما از آنجا بسیار باشد و قصبه عمان صحار است برکنار دریای فارس (همان، ج ۱: ۲۲۷) و در خصوص بحرین گوید: ناحیتی است بر غربی بحر فارس و شرقی زمین عرب میان بصره و عمان برکنار دریا (همان، ج ۱: ۲۲۸).

توصیفات در جغرافیای حافظ ابرو از رودهای مختلف مانند رود دجله و رودهایی که به بحر فارس می‌ریزند کاملاً مشخص کننده آن است که دریای پارس (خلیج فارس) در زمان حافظ ابرو به همین نام

نامیده شده است وی در توصیف رود دجله می‌نویسد: دجله نهر بزرگ و مشهوری است و منبع آن بلاد روم (عثمانی) است بر زمین آمد (مرکز دیار بکر) گذرد و از آنجا به حصن کیف می‌رسد و از آنجا به جزیره و موصل و تکریت و بغداد و واسط و بصره و بعد از آن در بحیرات و از بحیرات به بحر فارس می‌ریزد. در جغرافیای حافظ از چند رود دیگر نیز نام برده شده است که به دریای فارس می‌ریزد.

الف: نهر شیرین، از ناحیت باز رنج از بلاد فارس و نزدیک گنبد بلقان بگذرد چند ناحیه را آب دهد مصب آن بحر فارس است نزدیک جنایه (همان، ج ۱: ۱۶۲).

ب: نهر تستر، مخرج این نهر از ورای عسکر مکرم است و می‌گذرد بر اهواز و منتهی می‌شود به نهر سدره نزدیک حصن مهدی که طول آن هفتاد و پنج درجه است و بیست دقیقه و عرض آن سی درجه و چهل پنج دقیقه است و به بحر فارس می‌ریزد.

ج: نهر طاب، از جیل اصفهان است از نواحی سمیرم و نهر مسن از فارس به آن منضم می‌شود تا نزدیکی ششتر (شوشتر) و از آنجا به بحر فارس می‌ریزد.

نهر سیکان یا تکان، از جیرویه شیراز آغاز می‌گردد و کوار و خیر و صمکان و کارزین و قیر و ابرز و لاغر تا نواحی سیراف را آب دهد و آخر میان نجیرم و سیراف به دریای پارس افتد (همان: ۱۶۳). حافظ ابرو در موارد ذیل نیز به بحر فارس و نام آن اشاره دارد: وی هنگامی که از مصب رود دجله نام می‌برد مسیر رود را تا بصره می‌نویسد که پس از آن به بحیرات و از بحیرات به بحر فارس می‌ریزد (همان، ج ۱: ۱۵۳). این مطلب نشان‌گر آن است که تا اقصی نقاط غربی خلیج فارس یعنی تا دهانه اروند رود در زمان حافظ ابرو بحر فارس نامیده می‌شده است. وی در جایی دیگر نیز به وارد شدن رود دجله به بحر فارس اشاره دارد (همان: ۱۵۵) می‌نویسد: رود تستر نیز به بحر فارس می‌ریزد (همان: ۱۶۳) در جلد دوم حافظ ابرو اشاره به نیروهای دریایی ملک جمال الدین ابراهیم دارد که در بحر فارس قریب صد کشتی بزرگ داشته است (همان، ج ۲: ۱۹۴) حافظ ابرو از خلیجی به نام خلیج مشرقی نیز نام می‌برد که آن را شامل بحر قلزم، دریای عمان و بحر فارس و کرمان و هند تا حد چین می‌داند و می‌نویسد این دریا را نهایت عمارت که در جانب غربی و از جانب شرقی آن ساحل ندارد به آن اعتبار خلیج مشرقی گفته‌اند (همان، ج ۱: ۱۰۱) جلد سوم کتاب جغرافیای حافظ ابرو با اینکه عنوان آن مشتمل بر جغرافیای تاریخی کرمان و هرمز است بیشتر به شرح رویدادهای تاریخی پرداخته و اشاره اندکی به خلیج فارس در این مجلد شده است و آمده است که آبهای جنوبی کرمان نیز دریای فارس نامیده می‌شود (همان، ج ۳: ۱۱).

با اینکه جغرافیای حافظ ابرو جغرافیای عمومی است و ممالک ربیع مسکون همه را در بر می‌گیرد اما اطلاعات خوب و مسووطی را در خصوص دریای پارس در اختیار ما قرار می‌دهد از آنجایی که به کرات در این کتاب به نام دریای پارس و خلیج فارس نیز اشاره شده است این کتاب حایز اهمیت است به

طوری‌که در مقدمه کتاب مصحح عنوان کرده است نقشه‌هایی داشته است که در چاپ میراث مکتوب که مورد استفاده قرار گرفته فقط نقشه جهان آورده شده که در این نقشه خشکی‌ها رسم گردیده و نام دریاها و خلیج‌ها ذکر نشده است. به هر صورت متن جغرافیای حافظ قطع نظر از فواید تاریخی و نکات جغرافیایی مأخوذ از آناری است که اکنون همه یا قسمی از آن ناپیداست و مشتمل بر اطلاعات گرانبهایی است که بعضی از آنها راهگشای نکات مبهم از تغییرات جغرافیایی است.

نتیجه

از قرن هشتم هجری کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی متعددی باقی مانده است که هر کدام به نحوی به خلیج فارس و محدوده جغرافیایی آن اشاره می‌کنند مورخانی مانند شهاب‌الدین نویری، قلعشندی، ابن ماجد و حافظ ابرو از جمله کسانی هستند که در فاصله کوتاهی قبل از ورود پرتغالی‌ها آناری از خود بر جای گذاشته‌اند که مطالب و اشاراتی به خلیج فارس دارند در این بین جغرافیای حافظ ابرو سند معتبری است که این مورخ دوره تیموری از خود بر جای گذاشته و حتی سیاحان اروپایی از آن استفاده کرده‌اند. متن جغرافیای حافظ ابرو گرچه جغرافیای جهان شناخته شده است آن روزگار را بررسی نموده است اما مطالب ذکر شده در آن از جهت شناسایی خلیج فارس (دریای پارس) ارزنده و قابل توجه است و در جهت اثبات نام خلیج فارس از منابع جغرافیایی معتبر است. چراکه مولف دقیقاً موقعیت و محدوده جغرافیایی خلیج فارس را با ذکر درجه و دقیقه مشخص نموده است وی سواحل بحر فارس و عرض و برآن را با دقت و وسواس بسیار ذکر کرده است و دریاهای دیگر مانند بحر قلزم (بحر احمر) را نیز کاملاً مشخص کرده است و با معرفی دیگر دریاها و خلیج‌ها و موقعیت جغرافیایی آن‌ها، بحر فارس را به خوبی معرفی نموده است.

منابع

- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله (۱۳۷۱)، المسالک و الممالک، ترجمه سعید خاکرند، موسسه مطالعات و انتشارات نریخی میراث ملل، تهران.
- ابن ماجه، شهاب الدین احمد (۱۳۷۲)، کتاب الفوائد فی اصول البحر و القواعد، ترجمه احمد افتداری، مرکز آثار مفاخر فرهنگی، تهران.
- استخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۷)، مسالک و ممالک، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بیانی، خانبابا (۱۳۱۹)، مجله آموزش و پرورش شماره ۱۰، شهریور ۱۳۱۹.
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله (۱۳۷۵)، جغرافیای حافظ ابرو، مجلدات ۱ و ۲ و ۳، انتشارات بنیان دفتر نشر میراث مکتوب، تهران.
- دلاواله، پیترو (۱۳۸۰)، سفرنامه، ترجمه محمود بهفروری، انتشارات قطره، تهران.
- سیوری، راجر (۱۳۶۶)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، انتشارات سحر، تهران.
- شوشتری، محمدعلی (۱۳۴۷)، دریای مکران و پارس.
- مجله بررسی های تاریخی، سال سوم، شماره دوم.
- قلقشندی (۱۹۶۲)، صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، وزارة التاقد والاشاره القومی، ج ۳، قاهره مصر.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱)، نزهة القلوب، تصحیح محمد دبیر سیاقی، انتشارات حدیث امروز، قزوین.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۵)، نام خلیج فارس در طول تاریخ، اداره کل انتشارات وزارت اطلاعات و جهانگردی، تهران.
- نویری (۱۹۲۹)، نهایی الادب فی فنون الادب، ج ۱، قاهره مصر.
- Barbosa , Duarte , Adescription of the coast of Africa and malbar, translataed by Henry and stanly, London ,1996